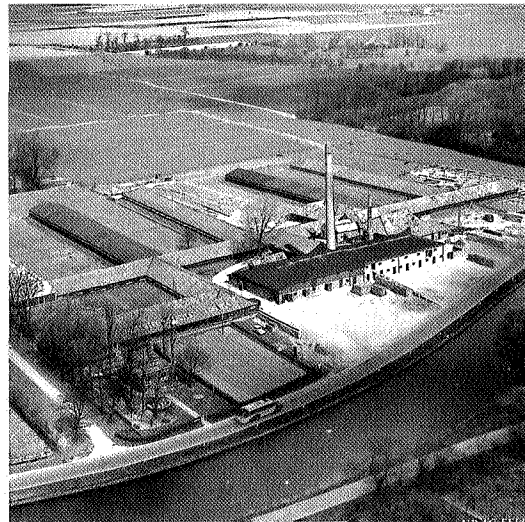

De gerestaureerde borg Rusthoven in Wirdum, foto Jan Abrahamse.

De oude steenfabriek Rusthoven, in 1951 nog in volle glorie, foto Aerophoto Eelde.

Noorderbreedte-excursie

Tussen Damsterdiep en Fivelboezem

De Noorderbreedte-excursie voert naar Zuidoost-Fivelingo, het gebied ten noorden van het Damsterdiep en ten zuiden van de Fivelboezem. Het gedeelte van het gebied rondom het Damsterdiep bestaat uit knipklei met hoofdzakelijk groene weiden. De kwelderwal van de Fiveluitmonding bestaat uit zandiger, zaveliger materiaal en hier vinden we dan ook veel akkerbouwbedrijven.

Joost Lobstein, Peter Huig

Het gebied waar de Delf (de oude naam voor Damsterdiep) doorheen stroomt, ligt achter de kwelderwal van het Fivel-estuarium. Als vroeger de zee bij stormvloed en hoogwater over de kwelderwal sloeg, overstroomde het achterland. Hier kwam het woelige zeewater tot rust en sloegen de kleideeltjes neer: knip- of knikklei. Deze zware en kalkarme klei kriptmt bij droogte enorm in. Wanneer het nat wordt, maakt de klei bij het

uitzetten het knippende geluid waar de kleisoort zijn naam aan te danken heeft. Vooral op de hoge kwelderwal en langs de vele maren die het gebied doorsnijden treffen we wierden aan. De grootte van de wierden varieert van kleine huiswierden, met een doorsnede van enige tientallen meters, tot dorpswierden met een doorsnede van wel 500 meter. De ouderdom van enkele van deze wierden gaat terug tot 500 voor Christus.

De voornaamste stroomrichting van de maren is van noord naar zuid. Je zou verwachten dat al dat water richting de Fivelboezem zou stromen en via het estuarium de zee bereikt. Maar geblokkeerd door de hoge kwelderwal buigen de maren af naar het oosten en komen ze rechtstreeks in de Eems uit.

Baksteenindustrie

Knipklei is zeer geschikt om bakstenen van

Het Damsterdiep meandert als een rivier, foto Aerophoto Eelde.

De hangende keukens in Appingedam, foto John Stoel.

te maken. In dit gebied is de baksteenindustrie dan ook heel belangrijk geweest. De knipklei als materiaal en het Damsterdiep en de vele maren als transportweg vormden de voorwaarden voor de concentratie van steenbakkerijen. Veen diende als brandstof voor de ovens. De eerste bakstenen in Groningen werden gebakken aan het einde van de 12e eeuw. Zo is de kerk van Aduard gebouwd van ter plaatse gebakken steen. Worden de eerste jaren de bakstenen nog gebruikt voor de bouw van kerken, later worden ook burgerlijke, adellijke huizen gebouwd van dit nieuwe bouw materiaal. In 1338 zijn er al zes steenhuizen in de stad Groningen te vinden. Ook in de Ommelanden werden bakstenen alras toegepast. Voor de 14e en 15e eeuw is berekend dat er minstens 700 steenhuizen in Stad en Ommelanden te vinden waren. Voor de periode van 1250 tot 1500 wordt de totale produktie van de provincie geschat op 50 miljoen stenen. In dit gebied hebben 35 steenfabrieken gestaan. Langs het Damsterdiep alleen stonden al 15 steenfabrieken. De baksteenindustrie is nu echter bijna verdwenen, en veel fabrieken zijn afgebroken; de rest wacht de slopershamer.

Winneweer

De excursie begint in Winneweer met een tocht langs het Damsterdiep. Winneweer ligt op het punt waar de Delf en de Fivel samenkomen. De Fivel was een veenrivier die zijn oorsprong vond in de Scharmer en Slochter Ae. In de middeleeuwen had de Fivel een belangrijke taak in het afvoeren van het overtollige Hunze-water: de overloop van de Hunze lag bij Kolham. We vinden hier ook nog de veldnaam Uiterdijken. Op de topografische kaart van 1850 lag er bij 'Winneweer' de sluis genaamd Muda. Deze sluis regelde de afwatering van Fivel- en Hunze-water op het Damsterdiep. Bij Winneweer is veel klei afgeticheld. Veelal is deze klei in de plaatselijke steenfabrieken gebruikt voor de fabricage van de karakteristieke rode Groninger baksteen. De rode kleur ontstaat door het vele ijzer dat in de klei zit. In Winneweer, op de hoek van het Damsterdiep en de Delleweg (richting Stedum), staat een Groninger trekvaart-kroeg. Het gebouw stamt uit de 18e eeuw en heeft eerst als weeshuis dienst gedaan; later werd er recht gesproken. Langs het Damsterdiep staan

meer van deze oude cafés. De Delleweg is overigens de dijk van de rivier de Fivel.

Damsterdiep

Het Damsterdiep loopt van de Stad Groningen naar de Appingedam. Het gedeelte van Delfzijl naar Winneweer had als naam de Delf (delven is graven) en is gegraven in de Middeleeuwen (ca. 800 jaar na Chr.). Het gedeelte van Groningen naar Winneweer is veel later gegraven. Het Damsterdiep van Winneweer naar Delfzijl meandert als een rivier. Vóór er een dam bij Appingedam (Den Dam) lag, had de zee vrije toegang tot het Damsterdiep, en was het tijver landinwaarts merkbaar. Het in aanleg rechte kanaal is door de snelle stroming gaan meanderen. Om de Delf bij hoogwater niet buiten zijn oevers te laten treden, lagen er dijken omheen. Deze zijn in de loop der jaren afgegraven. Langs het Damsterdiep ligt nog een groot aantal oude steenfabrieken. Op vele plaatsen is de klei gewonnen voor de steenbakkerijen; deze afgetichelde percelen zijn duidelijk te herkennen aan hun lage ligging.

De flats van Delfzijl zijn gebouwd tegen de radiaire structuur van Biessum, foto Aerophoto Eelde.

Garrelsweer

Dit dorp was in de 10e eeuw een belangrijke handelsplaats. Het lag aan de belangrijke handelsroute van West-Nederland naar Duitsland en Oost-Europa. In 1057 kreeg Garrelsweer samen met Winsum, van de aartsbisschop Adelbert van Bremen het recht om munten te slaan en tol te heffen. In de officiële documenten wordt de oude naam voor Garrelsweer, Gerleviswerd, gebruikt terwijl er munten zijn gevonden met het opschrift Gerewere, wat meer op Garreweer (2 kilometer ten zuidoosten van Garrelsweer) duidt.

Tussen Garrelsweer en Appingedam passeerden we de borgen Rusthoven en Ekenstein. Het zijn mooie monumentale panden. Rusthoven is in 1686 gebouwd door de toenmalige burgemeester van Groningen, Johan Eeck. Het is volledig gerestaureerd en er worden regelmatig exposities georganiseerd. Ekenstein, dat 300 meter verderop aan het Damsterdiep ligt, werd in 1648 gebouwd.

In 1870 is het verbouwd tot een neo-gotisch pseudokasteel. Een aantal wapenstenen uit de in 1863 gesloopte borg Ewsum (Middelstum) werd ingemetseld in de achtergevel. Na 1933 was het huis onbewoond en raakte het in verval. De gemeente Appingedam heeft het in 1946 gekocht. Bij de 'restauratie' van het huis en de inrichting daarvan tot een hotel-restaurant, ging het neo-gotische uiterlijk grotendeels verloren. Alleen de 'ridderzaal' heeft nog duidelijke neo-gotische kenmerken. Het park achter Ekenstein is een vogelreservaat dat vrij toegankelijk is om te wandelen. Ekenstein dient tegenwoordig als hotel. Tussen beide landhuizen staat een oude steenfabriek, gebouwd in 1804.

Appingedam

De bovenloop van de Apt is de Schild, nu het Afwateringskanaal van Duurswold en het Schildmeer. Vanuit het Schildmeer kunnen we het stroompje vervolgen langs enige kromme sloten ten oosten van Oling naar

Appingedam. De dam in de Apt was noodzakelijk om het zeewater dat via de open verbinding met de Dollard binnenstroomde niet te ver landinwaarts te laten komen. Meer dan 1000 jaar geleden ontstond rond de dam in het riviertje de Apt het dorp Den Dam, het latere Appingedam. Het dorp ontwikkelde zich tot een belangrijk handelscentrum en kreeg in 1327 stadsrechten. Er werd levendige handel gedreven met de landen rond de Noord- en Oostzee. De stad bezat een aantal privileges zoals bier brouwen en munt slaan. De stad werd al vroeg verdedigd door muren en grachten, maar de vestingfunctie werd met de bouw van de vesting Delfzijl overbodig; in 1536 werd de stad Appingedam ontmanteld. Toch heeft Appingedam altijd de allure van een stad gehouden. Het behield een belangrijke regiofunctie voor het onderwijs en de handel (markten). In 1972 werd Appingedam aangewezen tot 'beschermde stadsgezicht'. Sindsdien is de stad gerestaureerd. Vooral

de hangende keukens boven het Damsterdiep zijn alom bekend.

Biessum

Midden in de zich uitdijende buitenwijken van Delfzijl liggen twee wierdedorpjes: Uitwierde en Biessum. Beide dorpen behoren tot de gaaf gebleven cirkelvormige wierdedorpen van Groningen, maar door de omringende nieuwbouw is veel van de charme verloren gegaan.

De oorsprong van Biessum gaat terug tot de Romeinse tijd. In eerste instantie waren het individuele boeren die zich vestigden op de droge kwelder. In de loop van de 3e eeuw na Chr. werd de zee actiever waardoor de bewoners zich genoodzaakt zagen hun woonplaats op te hogen. De boerderijen werden radiaal geplaatst met de schuren naar de ring- of osseweg. Iedere boer had de beschikking over een taartpunt van de wierde. Op het hoge gedeelte van de wierde lagen de akkers en tuinen.

Marsum

In Marsum staat een van de mooiste bakstenen Romaanse kerken van Groningen. De kerk lijkt veel op die van Oosterwijterd en Eenum. Alle drie de kerken stammen uit de tweede helft van de 12e eeuw. De ligging van de kerk van Marsum maakt hem uniek: midden in het open landschap van Fivelingo zien we de kerk al van ver liggen. Het dorp is in de Franse tijd vernield en het grootste gedeelte van de wierde is afgegraven.

Nijklooster

In de middeleeuwen waren er veel kloosters in Groningen. Emo van Romerswerf bouwde in 1204, in samenwerking met de monniken van het benedictijner klooster Feldwirth, een houten kapel in het Romerswerf. Het was de bedoeling hier een nieuw klooster te stichten, maar Emo kreeg ruzie met de benedictijner orde met als gevolg dat na enige jaren het klooster zo goed als verlaten was. Op initiatief van Emo van Huizinge (een neef van de eerste Emo) werd in 1209 aansluiting gezocht bij de premonstratenzer orde. Het klooster werd door de abt van Var-

lar (Westfalen) gewijd en kreeg de naam 'Novum Clastrum' of wel Nijklooster. In de 13e eeuw kwam het klooster tot bloei en in 1261 werd begonnen met de bouw van een stenen kerk. Zoals alle kloosters werd ook Nijklooster na de Reformatie opgeheven en afgebroken. Op het kloosterterrein ligt nog de oude kloosterdobbie.

Bierum

De oudste bewoningssporen in Bierum zijn van 600 jaar voor Christus. Het dorp had aanvankelijk een radiaire structuur. Pas later krijgt het dorp zijn huidige, op handel gebaseerde rechthoekige structuur. De straatjes van de handelslieden staan loodrecht op elkaar. In het zuiden van het dorp stond sinds de middeleeuwen de borg Luinga. Het borgterrein is nog aanwezig. Op de dam naar het borgterrein staan twee opgemetselde dubbele bogen met wapens. Aan het einde van de Tweede Wereldoorlog zijn veel boerderijen rond Bierum beschadigd en vernield. De romano-gotische kerk uit de 13e eeuw is beroemd om zijn steunbeer. Zonder deze steunbeer was de toren, die iets ouder is dan de kerk, al jaren geleden omgevallen.

Godlinze

Dit dorp is een van de weinige grote dorpswierden die de afgravingsoede van onze voorouders heeft overleefd. Midden in het dorp vinden we hoog op de wierde de 12e eeuwse kerk. Net als in het nabij gelegen Spijk is de kerk omgeven door een gracht. Het oudste gedeelte van de kerk is gebouwd in tufsteen. Aan het einde van de 12e eeuw en in de 13e eeuw werd de kerk tweemaal verlengd. De opbouw van de wierde is nog goed te herkennen. Als spaken van een wiel lopen de straten richting de osseweg. In het zuidoosten van het dorp is een stukje osseweg in de loop der tijden verdwenen. De route die we van Godlinze naar Wirdum nemen, voert over de kwelderwal van de Fivelboezem. We passeren een groot aantal wierdedorpjes zoals Krewerd, Arwerd, Oosterwijterd, Leermens en Eenum. In de meeste van deze dorpjes vinden we eeuwenoude kerken.

Wirdum

In het begin van deze eeuw is een gedeelte van de wierde afgegraven. In het dorp is een aantal panden het waard bekeken te worden: de Romaanse kerk, het oude Regthuis, de pastorie en de oude middenstandshuizen. Niet alleen de afgraving heeft het dorpsbeeld aangetast, ook de uitbreiding van het dorp naar het zuiden toe vertroebelt het beeld van een besloten wierdedorp. Langs de Wirdumermaar richting Wirdumerdraai (aan het Damsterdiep) liggen de huizen in een lint langs het water waardoor het beeld

De steunbeer van de kerk van Bierum, foto Rob de Groot.

van een geïsoleerd wierdedorp in het open Groninger kleilandschap verstoord is geraakt.

Opgave excursie

De excursie vindt plaats op zondag 29 januari 1995. We vertrekken om 10.00 uur vanaf het hoofdstation te Groningen. De excursie wordt ingeleid met een dialezing en koffie. Omstreeks 13.00 uur gaan we lunchen. Om ca. 17.00 uur zijn we weer in Groningen terug.

Opgave en inlichtingen: Perception Edukatief, Blekerslaan 21, 9724 EJ Groningen, tel 050-318 25 80, giro 672357. Kosten f 65,- per persoon (incl. koffie en lunch).Nb